

राजकीय नेतृत्वाची सामाजिक संघटनामधील भूमिका : एक राजकीय विश्लेषण**तोंडे बाबासाहेब सखाराम****(सहा. प्राध्यापक)**रा. ब. नारायणराव बोरावके कॉलेज,
श्रीरामपूर, जि. अ. नगर.**सारांश**

समाजपूर्व अवस्था ही असुरक्षित व अराजक असल्यामुळे माणसांनी सामूहिक जीवन जगण्याच्या उद्देशाने समाजाची निर्मिती केली. राज्याच्या व समाजाच्या संचलनासाठी सार्वभौम सत्तेची निर्मिती केली आणि त्या सत्तेला व्यक्तींनी अधिकार दिले. त्यातून नेतृत्वाची निर्मिती झाली आणि हे नेतृत्व समाजाची एकता, संचलन व संघटन करण्याचा प्रयत्न अनादी काळापासून करत असून बदलत्या काळासोबत नेतृत्वाच्या भूमिकेत व कार्यात मोठे बदल घडून आले. आधुनिक काळातील नेतृत्वाचा आणि समाजाचा विचार केला तर समाजाची व्यापकता व गुंतागुंत वाढलेलीच आहे. त्याचबरोबर नेतृत्वाच्या कार्यक्षेत्रा, जबाबदारी आणि उत्तरदायित्व यामध्येही मोठी वाढ झालेली आहे. त्यातून समाजाचे संघटन व समाज संचलन यात नेतृत्वाकडून महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली जात आहे. सदरील संशोधनात लेखात राजकीय नेतृत्वाच्या कार्याच्या भूमिकेच्या माध्यमातून होणाऱ्या सामाजिक संघटनांवर प्रकाश टाकला आहे.

प्रस्तावना :-

समाजाचे संघटन हा अनेक घटकांचा एकत्रीत परिणाम आहे. समाज हा एकीच्या भावनेने राहण्याची प्रेरणा, समाजाने स्विकारलेले सामाजिक मापदंड, ऐतिहासिक वारसा, रुढी, परंपरा व सहकार्य यांच्यामुळे व अशा अनेक घटकांमुळे संघटित झालेला असतो हे सामाजिक संघटन असल्याशिवाय व्यक्तिविकास शक्य नसतो. व्यक्ती विकास यांचेच विस्तृत रूप म्हणजे सामाजिक विकास हे असते. इतिहासाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर समाज हा विविध भावना व प्रवृत्ती जोपासत असतो व त्याचे दृश्य - अदृश्य स्वरूप म्हणजे त्या समाजातील व्यक्तींची जडण - घडण असते. आधुनिक काळातील समाज संघटनांचा विचार केला तर असे दिसून येते की, समाजाचे हे सातत्य किंवा विकासोन्मुख सातत्य यामध्ये ज्याप्रमाणे कायदा व विविध सामाजिक व राजकीय संस्थांचे अस्तित्व यांचा मोठा प्रभाव असतो. त्याचप्रमाणे राजकीय नेतृत्व याचेही मोठे योगदान असते.

राजकीय नेतृत्व हे राष्ट्रीय स्तरापासून स्थानिक स्तरपर्यंत विविध अधिकार धारण करून कार्यकरत असल्याचे दिसून येते. राजकीय नेतृत्वाचे कार्यरत राहणे हे समाजाला विशिष्ट राजकीय तत्वांनी बांधून ठेवणे या प्रकारचे असते. म्हणून राजकीय नेतृत्वाची सामाजिक रचनांमधील भूमिका ही राजकीय नेतृत्वाच्या कार्यामधून निश्चित करता येते असे म्हणता येते.

◆ नेतृत्वाचा अर्थ व व्याख्या :-

राजकीय दृष्टीने नेतृत्वाचा विचार केल्यास नेतृत्व म्हणजे समुहाच्या अग्रस्थानी समुहाच्यावतीने कार्यरत राहणाऱ्या व्यक्ती होय. ज्यांच्यामध्ये विशिष्ट गुण असतात. त्यामुळे लोक त्यांना अग्रस्थान / उच्चस्थान देतात. इतरांचा विश्वास संपादन करून त्यांच्यात संघटन व समन्वय प्रस्थापित करून त्याआधारे राजकीय सत्तेचा दावेदार बनणे ही क्षमता बाळगण असणाऱ्या व्यक्तींनाच नेता किंवा नेतृत्व म्हटले जाते. नेतृत्व / नेता म्हटले की अनुयायी ह्या घटकांचाही विचार करावा लागतो कारण नेतृत्वाचे अनुकरण करणारा खूप मोठा समुदाय असतो व या समुदायामध्ये उपक्रमशीलता निर्माण करण्याचे कार्य नेतृत्वाकडून केले जाते.

नेतृत्वात विविध प्रभावी गुणधर्म असतात. त्याचा परिणाम इतर लोक नेतृत्वाने दाखवलेल्या मार्गानुसार मार्गक्रमण करत असतात. नेतृत्वाचे अनुयायी मोठ्या प्रमाणात असतात व नेतृत्वाच्या आदेशांचे व सूचनांचे त्यांच्याकडून पालन केले जाते. अनुयायांमध्ये एकवाक्यता ठेवणे, समन्वय ठेवणे व विशिष्ट कार्यासाठी किंवा वर्तनासाठी त्यांना प्रेरित करण्याचे कार्य नेतृत्वाकडून होत असते.

◆ राजकीय नेतृत्वाचे स्तर :-

राजकीय नेतृत्वाचा विचार करतांना तो प्रामुख्याने सत्तेच्या संदर्भातून केला तर सत्ताप्राप्त नेतृत्व व सत्ताहीन नेतृत्व असे नेतृत्वाचे वर्गीकरण करता येते. परंतु नेतृत्वाचे वर्गीकरण सत्तेप्रमाणे इतर अनेक निष्कर्षांच्या आधारे करता येते व त्यावरून वेगवेगळ्या प्रकारात त्यांचा समावेश करता येतो. सत्ता असो किंवा नसो राष्ट्रीय पातळीपासून स्थानिक पातळीपर्यंत राजकीय क्षेत्रात काही लोक आपला प्रभाव पाडत असतात व लोकांना आपल्या इच्छेनुसार वागवण्याची त्यांच्यात क्षमता असते. त्याचप्रमाणे फक्त सत्तेतील राजकीय व्यक्तींनाच राजकीय नेतृत्व म्हणता येणार नाही. सत्ता न मिळालेले परंतु सत्ता प्राप्तीच्या स्पर्धेतील लोकांचा राजकीय नेतृत्व म्हणून विचार करता येतो. राजकीय नेतृत्वाच्या कार्याच्या व्याप्तीचा विचार केला तर नेतृत्वाचे पुढील स्तर सांगता येतात.

१. राष्ट्रीय स्तरावरील राजकीय नेतृत्व :-

राष्ट्रीय स्तरावरील नेतृत्व हे प्रामुख्याने संपूर्ण देशाचा राज्यकारभार चालवणे किंवा संपूर्ण देशाच्या राज्यकारभारावर प्रभाव पाडणे या दृष्टीकोनातून कार्यरत असते. राष्ट्रीय नेतृत्वात प्रामुख्याने राष्ट्रपती, पंतप्रधान, मंत्रिमंडळ तसेच संसद सदस्यांचा समावेश करता येतो. याशिवाय काही नेते / व्यक्ती अशा असू शकतात ज्यांचा राष्ट्रीय राजकीय धोरणावर प्रभाव पडत असतो. हे नेतृत्व विशिष्ट प्रदेश किंवा मर्यादित लोकांच्या विकासाशी संबंधित नसून राष्ट्रीय विकासाशी ते बांधिल असते. राष्ट्राचा विकास साधता यावा यादृष्टीने कोणकोणत्या क्षेत्रात कोणकोणत्या दृष्टीने धोरण आखणे गरजेचे आहे याचा विचार आणि कार्य राष्ट्रीय राजकीय नेतृत्वाकडून पार पाडले जाते.

२. प्रादेशिक स्तरावरील राजकीय नेतृत्व :-

प्रादेशिक किंवा विभागीय स्तरावरील राजकीय नेतृत्व हे प्रामुख्याने त्या – त्या प्रदेशाच्या / घटकराज्याच्या विकासासाठी बांधिल असते. या राजकीय नेतृत्वात प्रामुख्याने राज्यपाल, मुख्यमंत्री, मंत्रिमंडळ सदस्य यांचा समावेश होतो. प्रादेशिक नेतृत्व हे विशिष्ट प्रदेशाच्या विकासासाठी प्रयत्नशील असते. राष्ट्रीय घडामोडीशी किंवा राष्ट्रीय विकासाशी त्याचा थेट संबंध नसतो. आपल्या प्रांतातील / प्रदेशातील लोकांना संघटित ठेवणे व त्याचा राजकीय लाभ मिळवणे यासाठी प्रादेशिक स्तरावरील नेतृत्व कार्यरत असते.

३. स्थानिक स्तरावरील नेतृत्व :-

प्रामुख्याने जिल्हास्तरावर किंवा त्याखालील स्तरावरील राजकारणावर प्रभाव असणाऱ्या व्यक्तींचा / नेतृत्वाचा समावेश स्थानिक नेतृत्वामध्ये करता येतो. खऱ्या अर्थाने भारतासारख्या देशात सामान्य व स्थानिक जनतेला लोकशाही प्रक्रियेची ओळख करून देणारे नेतृत्व म्हणून स्थानिक नेतृत्वाकडे पाहिले जाते. सरपंच, पंचायत समिती सदस्य, जिल्हा परिषद सदस्य यांचा स्थानिक स्तरावरील नेतृत्वाच्या संकल्पनेत समावेश करता येतो.

याशिवाय आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कार्यरत असणारे नेतृत्व ही अस्तित्वात असते. त्यामध्ये राष्ट्रप्रमुख, पंतप्रधान, मंत्रिमंडळ याबरोबरच परदेशात नियुक्त असलेला सनदी अधिकारी वर्ग यांचाही समावेश त्यात होतो. हे नेतृत्व प्रसंगानुसार कधी राष्ट्रीय तर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कार्यरत राहून राष्ट्राचा जागतिक स्तरावर नावलौकिक वाढवण्याचा प्रयत्न करत असते.

◆ सामाजिक संघटनांमध्ये राजकीय नेतृत्वाची भूमिका :-

समाजातील विविध गटामध्ये तसेच लोकांमध्ये संघटन घडवून आणणे व राष्ट्राची एकता व एकात्मता अबाधित राहण्याच्या दृष्टीने विविध प्रकाराची कार्य करत राहणे, ही नेतृत्वाकडून अपेक्षा असते.

नेता हा कोणत्याही क्षेत्रातील असो त्याला त्या विशिष्ट क्षेत्रातील समुहाची केंद्रिय व्यक्ती असे संबोधतात. कारण त्या नेत्यावर समुहाचे प्रेम आणि विश्वास असतो. त्यामुळेच नेत्याचे अज्ञापालन समुहातील व्यक्ती करतात. नेत्याच्या कार्याला समाजाची सांस्कृतिक, सामाजिक आणि राजकीय पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन नेता पुढील कार्य करतो.

१. संचलनात्मक कार्य :- नेत्याचा त्याच्या समुहाशी सहसंबंध असतो. आपल्या समुहाच्या दृष्टीचा विचार करून नेत्याला आपले कार्य करावे लागते. आपल्या समुहातील लोकांना चांगले नियम आणि परंपरा पाळण्यासाठी नेता समुहातील लोकांना उद्दिष्टीत करतो. त्यामुळे नेत्याला त्या समुहाचा प्रशासक असेही म्हणण्यात येते. नेता आपले कार्य व्यक्तीशः करीत नाही आणि करू शकत सुद्धा नाही. नेता अशा कार्याची वाटप समुहातील काही व्यक्तींकडे सोपवितो. ते कार्य

- करण्यात त्यांना मार्गदर्शन करतो. त्यांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवतो. कार्य करतांना लोकांच्या हातून कळत अगर नकळत ज्या चुका झाल्या त्यांची दुरुस्ती करणे आणि अशा चुकांची पुरावृत्ती होणार नाही अशी दक्षता बाळगणे, हे नेत्याचे संचलनात्मक कार्य आहे.
२. **मार्गदर्शनात्मक कार्य :-** समुहाच्या विविध समस्या सोडविण्यासाठी उपाययोजना हे नेत्याचे कार्य आहे. आपला अनुभव आणि कर्तृत्व ह्या आधारावर तो उपायाबाबत निर्णय घेतो आणि ती समस्या सोडविण्यासाठी स्वतः पुढाकार घेतो. समुहाला ती समस्या सोडविण्यासाठी मार्गदर्शन करतो. उदा. दुष्काळ, अतिवृष्टी भुकंप आदी संकटावर मात करण्यासाठी उपाय योजणे, लोकांचे सहकार्य घेणे, लोकांना मार्गदर्शन करणे हे नेत्याचे कार्य आहे.
३. **तत्त्वज्ञ किंवा विचारवंत म्हणून कार्ये करतो :-** नेता हा आपल्या समुहाच्या आदर्शाचे आणि ध्येयाचे प्रतीक आहे. त्याच्या आचार, विचार आणि व्यवहारामधून समुहाच्या ध्येयाची प्रचिती येते. त्याचे अनुयायी त्याच्या विचारापासून आणि व्यवहारापासून प्रेरणा घेतात. उदा. इंग्लंडचा राजा आणि राणी यांच्या वागणूकीचे आचरण इंग्लंडचे लोक करतात. म्हणून इंग्लंडचा राजा बर्किमहॅम पॅलेसमध्ये जोपर्यंत वास्तव्य करतो, तोपर्यंत इंग्लंडचे लोक सुखाने झोपतात असे गौरवोद्गार अनेक लेखकांनी काढले आहे.
४. **योजना तयार करणे :-** आपल्या समुहाच्या उद्दिष्ट पूर्ततेसाठी नेत्याला अनेक प्रकारच्या योजना तयार कराव्या लागतात. अशा योजना तात्कालीन आणि दीर्घकालीन स्वरूपाच्या असतात. उदा. उन्हाळ्यात पाणी पुरवठा करणे ही तात्कालीन योजना आहे. तर चांगल्या नाल्या बांधणे, रस्ते बांधणे, आरोग्याची व्यवस्था करणे ह्या दीर्घकालीन योजना आहेत.
५. **धोरण निश्चिती करणे :-** अशा योजनांना आपल्या समुहाची अनुमती मिळाल्यावर त्या योजना अंमलात आणण्यासाठी नेता ह्या योजना आपल्या वरिष्ठ नेत्यासमोर आणि पक्षश्रेष्ठीसमोर मांडतो. अशावेळी योजनेमध्ये आवश्यक असा बदलही केला जातो. योजनेला पक्षश्रेष्ठीची मान्यता मिळाल्यावर पक्षश्रेष्ठीच्या आदेशानुसार नेता योजनांची धोरण निश्चिती करतो.
६. **योजनांची अंमलबजावणी करणे :-** शासनाकडून अथवा संबंधित शासकीय अधिकाऱ्यांकडून धोरण मान्य करून घेणे, त्याची तात्काळ अंमलबजावणी करण्यास शासकीय कर्मचाऱ्यांना सांगणे, शासनाच्या निर्णय निर्धारण प्रक्रियेवर प्रभाव पाडणे, त्यासाठी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या भेटीगाठी घेणे प्रसंगी त्यासाठी संप, मोर्चे, बंद, घेराव अशा कृती करणे हे नेत्याचेच कार्य आहे.
७. **समुहाचे प्रतिनिधीत्व करणे :-** आपल्या समुहाच्या मागण्या मान्य करून घेण्यासाठी समुहाचे प्रतिनिधीत्व करणे, त्यासाठी राजकीय आणि प्रशासकीय अधिकाऱ्यांशी संपर्क साधणे. त्यांचेशी विचार विनिमय आणि वाटाघाटी करणे हे नेत्याचे कार्य आहे. अशावेळी नेत्याला आपल्या समुहाशी सतत संपर्क ठेवावा लागतो, आणि समुहातील लोकांना विश्वासात घ्यावे लागते.
८. **विशेषज्ञ म्हणून काम करणे :-** आपल्या समुहातील अनुयायांची उद्दिष्टे कार्ये, धोरणे समुहातील विविध समस्यांचे निराकरण करणे अशा कार्यासाठी नेता हा त्या समुदायाचा तज्ज्ञ समजण्यात येतो. त्याचा आदेश आणि निर्देशानुसार समुहातील लोक वागत असतात.
९. **आंतरिक नियंत्रण करणे :-** आपल्या समुहातील लोकांच्या व्यवहारावर आणि त्यांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवणे, अनुयायांमध्ये परस्पर ऐक्य, सद्भाव, सहकार्य आणि सामंजस्य निर्माण करणे ह्या दृष्टीने नेत्याचे कार्य महत्त्वाचे ठरते.
१०. **शिक्षा देणे आणि प्रशंसा करणे :-** समुहामध्ये आंतरिक तणाव निर्माण झाल्यास, नेत्याच्या आदेशाचे आणि निर्देशाचे पालन न करणाऱ्या सभासदाला शिक्षा देणे, प्रसंगी त्यांचे समुहसभासदत्व रद्द करणे हे कार्य नेत्याचे आहे. तसेच चांगले कार्य करणाऱ्या अनुयायांची प्रशंसा करणे, त्याला बक्षीस देणे, त्याची वरिष्ठ पदावर बढती करणे हे नेत्याचेच कार्य आहे.
११. **मध्यस्थ म्हणून कार्य करणे :-** समुहामध्ये संघर्ष निर्माण झाल्यास किंवा समुहासमूहामध्ये संघर्ष निर्माण झाल्यास तो ताणतणाव आणि संघर्ष निवारण्याचे कार्य मध्यस्थी म्हणून नेत्यालाच करावे लागते. अशावेळी तो तटस्थ पंचाची भूमिका वठवितो.
१२. **समुहाचा पिता म्हणून कार्य करणे :-** नेता हा वयाने लहान असू अथवा मोठा असो त्याच्या कार्यशैलीमुळे नेत्याचा समुहावर जो प्रभाव पडतो, त्यामुळे त्याला समुहाच्या पित्याचे स्थान प्राप्त होते; त्यामुळे त्या समुहाच्या सार्वजनिक प्रसंगी त्याला मानाचे स्थान मिळते. अशावेळी समुहातील अनुयायांना मार्गदर्शन करणे, उपदेश करणे, समुहाची प्रशंसा करणे, प्रसंगी समुहातील लोकांची कान उघडणी करणे अशी कार्ये नेत्यालाच करावी लागतात.

अशारितीने नेता हा त्या समुहाचा आधिशासक, मार्गदर्शक, नियोजक, नियंत्रक आणि संघटक आहे. त्याच्या कार्यकौशल्यावरच त्याचे नेतेपण टिकून राहते असेच म्हणावे लागते.

राजकीय नेतृत्वाच्या कार्याची व्यापकता लक्षात घेतल्यास नेता हा समाज संघटनांमध्ये आधारभूत घटक म्हणून कार्यरत असल्याचे दिसून येते. समाजातील विविध गट, समुह, सांस्कृतिक भिन्नता यात योग्यरित्या समन्वय घालणे एखाद्या गटाचे वर्चस्व वाढणार नाही अथवा एखाद्या गटाचे अस्तित्त्वच नाहीसे होणार नाही याची सर्व दक्षता घेतो. तसेच सर्व घटकांना सन्मानाने वागता यावे यासाठी कधी वैयक्तिक पातळीवर तर कधी राजकीय पक्षाच्या माध्यमातून तर कधी राजकीय सत्तेच्या वापरातून राजकीय नेते समाजाचे संघटन करण्याचा प्रयत्न करतात. तसेच ते संघटन मजबूत करण्याचा प्रयत्न करत असतात. या दृष्टीकोनातून राजकीय नेतृत्वाकडे पाहता येते.

संदर्भ :-

१. आधुनिक राजकीय विश्लेषण – घांघरेकर चि. गं. (१९९९)
२. राजकीय समाजशास्त्र, इनामदार ना. र. / पुराणीक स. ना. (१९८४)
३. गिटानो मोस्का, - दि रुलींग क्लास (१९३९)
४. आधुनिक राजकीय विश्लेषण, बोराळकर कृ. दी.
५. सी, राईट मिल्स, - दि पॉवर इलिटस (१९३९)
६. राजनितीक विचारक विश्वकोष, - ओम प्रकाश गाबा (२००७)
७. आधुनिक राजनितीक सिध्दांत , - हरिश्चंद्र शर्मा कॉलेज, बुक डेपो, जयपूर.

